

Giacomo Donati

HOBBS

EDICIONS ENOANDA

HOBBS

Traducció d'Harold Roig i Gorina
Pròleg de Roger Castellanos Corbera

COL·LECCIÓ COGITO, 7

ÍNDEX

Pròleg	IX
Vida i obres	1
La filosofia	9
Ciència i experiència	21
La psicologia	30
La llei	44
La religió	56
L'estat	67
Conclusió i valoració	84
Bibliografia	89

PRÒLEG

Roger Castellanos Corbera*

I

Amb la força de l'amor contra la força de la por. Així és com Giacomo Donati busca combatre l'obra de Thomas Hobbes, la lectura de la qual considera que sempre pot resultar profitosa, tant pel que fa al que es pot compartir del seu pensament com, sobretot, pel que cal refusar-ne. Al temor a la mort que, segons Hobbes, conduiria els éssers humans a unir-se per construir el poder sobirà com a única garantia per assegurar la pau, hi contraposa Donati l'amor d'aquells que «combaten i moren per la pàtria, per la humanitat i per al bé (...) la fe en el bé, en el millor, que manté els homes més units, i no la por de la mort i del dolor» (p. 87). Sortir dels viaranys hobbesians per respirar l'aire fresc d'un món vertader on, a banda de l'egoisme i la maldat, encara existeix l'altruisme i la bondat humana: el veritable amor redemptor.

I és que Donati ens presenta una lectura de Hobbes profundament pessimista, especialment pel que fa a la naturalesa humana. En les pàgines de l'anglès hi veu reflectit un individu essencialment egoista, en què fins i tot les virtuts aparentment més lloables són justificades des d'un càlcul egoístic; àdhuc podríem dir, mesquinament utilita-

* Departament de Filosofia. Universitat de Barcelona.

rista, en tant que hom se centra únicament en el seu benefici individual, sempre mirant-se el melic, regint-se pels seus mers interessos i, especialment, motivat per la por envers els altres individus, enemics tots ells, en una guerra perpètua de tots contra tots. Així, i només així, és com Donati veu que Hobbes pot arribar a justificar que tots renunciem als nostres drets naturals a favor de la creació d'una maquinària de poder tan imponent, el gran Leviatan, que "no hi ha poder sobre la terra que se li pugui comparar", una cita del llibre de Job que Hobbes posa en llatí al capdamunt del frontispici de la seva obra magna, *Leviatan* (1651/1668).

Aquest poder sobirà —absolut, indivisible i ir-resistible— serà el que més tard encarnarà en bona part l'Estat-nació modern que s'estendrà per Europa entre els segles XVIII i XIX, i que, avui en dia, constitueix la unitat bàsica del poder polític arreu del món. I, justament, si aquest Estat és veritablement sobirà, independentment de l'articulació que prengui, no pot ser altra cosa que un Leviatan, si no es vol veure atrapat en una guerra civil, com tantes se'n veuen en l'actualitat i se n'han vistes al llarg de la història humana. La tesi de Hobbes sembla, en aquest sentit, indefugible i d'un realisme tan cru, com cruenta ha estat la història de la humanitat, enfangada sempre en el *continuum* de la guerra, de la dissolució dels governs civils, del conflicte perpetu entre humans, que tan sols ha trobat treves efímeres en el seu sotmetiment a un poder comú.

La temptativa de Donati no és pas nova, en la mesura que podríem dir que bona part de la tradició filosòfica posterior a Hobbes va intentar superar la condemna que aquest ens havia augurat, a saber, que la humanitat està abocada a patir les penúries de la guerra a conseqüència de la nostra incapacitat d'assolir una sobirania estable capaç

de garantir-nos una pau perpètua. En aquest llibre, l'autor afirma de manera explícita i rotunda la voluntat de llegir Hobbes precisament per vèncer-lo. Ara bé, cal entendre en quin context ho diu, per copsar la significació veritable de les paraules de Donati, quan acusa el pensament polític hobbesià, i quan quasi clama la urgència de la seva superació. Convé recordar que el dictador feixista italià, Benito Mussolini, arribà al poder l'any 1922. L'obra de Donati sobre Hobbes apareix sis anys després (1928) en un moment de ple desplegament de les polítiques autoritàries del feixisme al seu país. No és d'estranyar, doncs, la posició democràtica i republicana que expressa l'autor respecte d'una forma de poder tan implacable, en què aparentment la moral vertadera quedaria dissipada pel fil de l'espasa pública, i la individualitat dels ciutadans es limitaria a l'obediència de les ordres d'aquesta persona artificial a qui s'ha transferit tot el poder d'actuar, de jutjar, de discernir el bé i el mal, en totes les circumstàncies, i en nom de tots. En filigrana, Donati veu el feixisme rere el Leviatan.

És una lectura segurament precipitada —si no injusta— del filòsof anglès, però que podia tenir sentit en el seu moment històric. De fet, des d'un extrem polític oposat, però coincident en certs aspectes en la interpretació, Carl Schmitt va formular la seva pròpia posició, plasmada tot just una dècada després en *El Leviatan en la teoria de l'Estat de Thomas Hobbes* (1938), en aquest cas, en ple ascens del nazisme del qual en fou col·laborador fonamental. També faltaven encara uns quants anys perquè sorgís el contrapunt de Leo Strauss, a *La filosofia política de Thomas Hobbes: el seu fonament i la seva gènesi* (1936). Perquè, certament, els estudis hobbesians del primer terç del segle xx encara no havien pres les dimensions que prendran

a l'actualitat, almenys a partir d'aquestes obres anteriorment mencionades, tal com admet Donati a la bibliografia del seu llibre quan afirma que els llibres sobre Hobbes no són abundants ni fàcils de trobar, fins i tot acceptant que algunes de les referenciades no les ha pogut ni tan sols obtenir. Sens dubte, això és un valor indiscutible d'aquest llibre, tenint en compte que en el context italià només trobem la traducció del *Leviatan* de Mario Vinci-guerra, tot just el 1912, i no seria fins uns anys més tard que apareixeria la primera obra d'un cert calibre: *La filosofia di Tommaso Hobbes* d'Adolfo Levi (1929). Això explicaria, doncs, que Donati es pugui permetre una lectura força unilateral dels textos hobbesians i, alhora, que la seva interpretació pugui conjuminar-se amb un interès polític militant contra el feixisme que li va tocar viure.

II

Giacomo Donati va néixer el 26 de juliol de 1888, al cap de tres-cents anys de la mort de Hobbes, al municipi de Savignano sul Rubicone (Forlì-Cesena), que no arribava als cinc mil habitants, a la regió d'Emilia-Romagna. Sembla que a la seva joventut va treballar al Brasil, on havia emigrat el seu pare i que, de retorn a Itàlia, va assistir a cursos nocturns, graduant-se en filosofia el 1912. Sabem que el 1926 va presentar-se a un concurs de professor de psicologia a la *Università Cattolica del Sacro Cuore* (Milà), on va ser rebutjat «pel caràcter general i especial de la seva producció» —tenia alguns textos sobre psicologia, però la major part dels seus escrits eren de caràcter filosòfic—, i que el 1932 era professor de la *Università di Padova*. No tenim constància de si era professor en alguna universitat quan va escriure aquest llibre sobre Hobbes, per a *Edizioni Athena* de Milà, a la col·lec-

ció divulgativa *I maestri del pensiero. Introduzione della filosofia*, coordinada per Valentino Piccoli.

Sí que sabem, en canvi, que a la *Università di Padova* va ser agredit pels feixistes diverses vegades, fet que el va obligar a traslladar-se a la *Università di Bologna* on va exercir, segurament, fins que va morir el 1948. Donati havia ingressat al Partit Socialista Italià (PSI) pels volts de l'any 1912, i després va arribar a ser un dels dirigents del Moviment d'Unitat Proletària (MUP) a Bolonya durant la seva breu existència l'any 1943. Durant aquest període va formar part de la Resistència i va col·laborar amb el diari clandestí *Avanti!*, on va escriure diversos articles.

Ès en aquest context històric, com dèiem, i més encara considerant el seu compromís militant, que cal comprendre la lectura que Donati fa sobre Hobbes. El filòsof italià, víctima del terror d'aquest Leviatan feixista que havia erigit Mussolini, crida a conjurar-nos contra el fonament que el justificaria, d'acord amb la seva interpretació de la filosofia hobbesiana: la por respecte del conflicte inherent entre individus essencialment egoistes. Com hem advertit al principi, Donati contraposa l'humà hobbesià al que considera que és l'humà veritable, el de la tradició humanista i laica, que no tan sols es desvia pel seu interès egoístic individual, sinó que també és capaç de morir altruísticament per l'amor als altres.

Hem dit que el seu repte de superar el pensament del filòsof anglès no era exclusiu del nostre autor, sinó que ja l'havia entomat bona part de la tradició filosòfica que el va succeir. Podríem també considerar que, malgrat que fins a l'actualitat hi hagi hagut una gran diversitat d'interpretacions sobre la posició política de Hobbes (molt sovint controvertides, àdhuc antagoniques, ja des de la seva pròpia contemporaneïtat), i del paper que li

pertoca en la història de la filosofia política, sens dubte, la versió pessimista que ens ofereix Donati ha subsistit fins al nostre present. En bona part, això segurament s'explica per la força del «*mite de l'home llop*» hobbesià, producte de l'extrapolació del proverbi pres de Plaute «*homo homini lupus est*» (l'home és un llop a per l'home) que apareix al pròleg als lectors del *De Cive* (1642). Una frase que, per cert, Hobbes mateix s'encarrega d'aclarir tot just després amb l'afegit «*homo homini deus est*» (l'home és un déu per l'home). Per a Hobbes no és el cas que l'ésser humà sigui dolent per naturalesa, sinó que cal distingir les virtuts de la guerra (les que Donati i bona part de la tradició generalitzen en l'antropologia hobbesiana), de les virtuts de la pau, que són justament les contràries. Això sí, no podem negar que la fortuna de la retòrica hobbesiana (a bastament estudiada, per exemple, per Quentin Skinner a *Reason and Rhetoric in the philosophy of Thomas Hobbes*, 1996) ha alimentat l'infortuni de la seva reinterpretació, habitualment, des d'una perspectiva eminentment pessimista.

III

En tot cas és cert que Donati fa afirmacions que al llarg del segle xx i principis del xxi podrien desmentir-se, gràcies a les contribucions de la investigació i el consegüent avanç dels estudis hobbesians. Per exemple, després de les elaboracions d'Yves Charles Zarka (*Hobbes i el pensament polític modern*, 1995/1997) i de Bartomeu Forteza (*L'objectivitat a la filosofia lingüística de Hobbes*, 1999) és difícil de sostenir, com fa Donati, que en Hobbes «estem ben lluny del que podria ser la ciència del llenguatge» (p. 29). Al capdavant, com ja hem apuntat, el nostre autor reconeix la dificultat de trobar bibliografia crítica hobbesiana, atesa la seva

escassetat a l'època que va viure. Per tant, tampoc no podem imputar-li l'error d'allò que en aquell moment encara no s'havia estudiat amb prou profunditat.

Sigui com sigui, coincidim amb Giacomo Donati que Hobbes és un filòsof molt fecund que cal llegir i rellegir, ja sigui pel repte intel·lectual que ens planteja, ja sigui per les anàlisis sense pèls a la llengua que ens ofereix. O simplement per la seva prosa repleta d'ironies, el llenguatge accessible i les asseveracions polèmiques que tan abunden a la seva obra. Però, sobretot, perquè el filòsof anglès continua interpel·lant el nostre present, com va interpel·lar el de Donati. Perquè, dissortadament, què hi ha més vigent avui que la problemàtica de la guerra i l'esperança de la pau entre éssers humans? En aquest sentit, la lectura de Donati ens ensenya com eren les introduccions tradicionals al filòsof anglès, introduccions que el lector ben aviat podrà contrastar amb la traducció catalana del *Leviatan*.

VIDA I OBRES

Thomas Hobbes va viure un període grandios i atzarós de la història anglesa. Grandios perquè en el període elisabetià (1558-1603) es van posar les bases de l'immens imperi colonial i per tant de la potència marítima d'Anglaterra; atzarós perquè en els anys successius les discòrdies polítiques, complicades amb les religioses, trasbalsaren el país de cap a peus llençant-lo als horrors d'una guerra civil.

Al llarg de la seva extensa vida veié afirmar-se poderosament l'absolutisme monàrquic fruit també de les reformes d'Enric VII i Enric VIII, que, alliberats de la tutela religiosa del papat, afirmaven la pròpia autonomia també en matèria de fe, referint-se directament a Déu i a l'autoritat de la sagrada escriptura.

Anglaterra, tot i que en mig de discòrdies, lluites i vessament de sang, anava portant a terme la seva experiència política i social i organitzava les seves forces en un sistema d'harmonització dels drets de la monarquia amb els drets del parlament, creant un sistema que ha durat, substancialment inalterat, fins als nostres dies.

Hobbes va néixer el 1588 a Malmesbury, al sud oest d'Anglaterra, fill d'un pastor protestant caigut en desgràcia que després de participar en una batalla a la porta de la seva pròpia església, va desaparèixer, abandonant els seus tres fills a cura del

seu germà. L'any 1588 va ser realment memorable en la història d'Anglaterra perquè fou el de la derrota dels galions espanyols de l'armada invencible enviats per Felip II, que havien de protegir el desembarcament de l'exèrcit organitzat als Països Baixos per envair les Illes Britàniques, que no haurien tingut prou soldats per defensar-se. Però els vaixells britànics comandats per lord Howard van vençeren la batalla i salvaren Anglaterra de la invasió. La seva mare, espantada per les informacions de la guerra, donà a llum abans d'hora el petit Thomas, que afirma en la seva autobiografia que havia tingut la por per germana bessona, una confessió prou significativa en un filòsof que sempre va tenir fama de sorrut i agre. El pessimisme hobbesià que considerava la vida humana «solitària, pobra, desagradable, brutal i curta» potser té alguna cosa a veure amb una infància singularment desempaçada.

Amb fama de nen prodigi, capaç de llegir en llatí als sis anys, Hobbes va ser instruït al seu poble natal primer i estudià posteriorment a Oxford, on es va graduar a Magdalen Hall el 1608 i va esdevenir tutor de William Cavendish, més tard primer comte de Devonshire. La seva relació amb diverses branques de la família Cavendish va ser molt àmplia i resultà d'un valor inestimable per a Hobbes, que gaudia d'oportunitats de viatjar i de llegir. Com a preceptor de la família tingué l'ocasió de conèixer França, Itàlia i Alemanya en una sèrie d'estades importants per a la seva formació intel·lectual.

Retornat a la pàtria, conegué Francis Bacon i l'ajudà a traduir al llatí les seves obres. El vincle intel·lectual entre Bacon i Hobbes és un tema especialment significatiu per entendre la concepció hobbesiana de la ciència i sovint s'ha passat per alt. Ell mateix només esmenta Bacon tres vegades en el conjunt de la seva obra, tot i que va dir al

seu futur biògraf John Aubrey que havia actuat com a secretari del Cancellier a inicis de la dècada de 1620. És probable fins i tot que durant la seva estada a Itàlia el 1615 ja hagués participat en la traducció italiana dels *Assaigs* (versió de 1612), tan significativa per entendre les idees morals del període, i això fa encara més inquietant el silenci.

No sembla, però, que Hobbes hagués tret gaire profit de la seva intimitat amb Bacon, perquè el naturalisme experimental baconià no té punts de contacte fermes amb la concepció hobbesiana que tant en el camp de les ciències físiques i naturals com en el de les ciències polítiques, prefereix el procediment deductiu matemàtic. Va evitar també ser explícit pel que fa a les idees polítiques del Cancellier, tot i que Bacon sempre havia donat proves d'una absoluta lleialtat monàrquica. En això, però, potser no feu altra cosa que seguir les indicacions del seu mentor per a qui política i secret anaven de la mà. És Bacon mateix qui el 1605 va escriure a *Del progrés i la promoció dels sabers*: «pel que fa a la ciència del govern, és una part del saber que és secreta i que cal guardar a part (...) perquè algunes coses són secretes i difícils de conèixer i altres no convé pas declarar-les». Aquesta relació entre política i secret és una constant en el pensament hobbesià i al llarg dels segles sovint ha caracteritzat també els seus lectors.

Tot i que estava molt orgullós dels seus treballs d'òptica, el model de la filosofia i de la política hobbesiana és la física de Galileu. Per dir la veritat, Hobbes no va ser un matemàtic, però prengué com a model el mètode d'investigació de la matemàtica que emprà a bastament en tots els camps del saber humà, sobre els quals tingué un coneixement sempre ampli i profund. No es pot entendre l'originalitat de l'obra hobbesiana sense tenir sempre

present que la física i la matemàtica constitueixen el rerefons de la seva filosofia.

A París va tenir ocasió de conèixer personalment el pare Mersenne, amic de Descartes i líder d'una important xarxa intel·lectual de l'època. Tot i que no conegués personalment Descartes, sembla molt difícil admetre que Hobbes, vivint a París en els cercles dels erudits del seu temps, no hagués sentit d'alguna manera l'influx de les idees dominants, atès que el racionalisme deductiu i quasi matemàtic de Descartes té molts punts de contacte amb el mètode d'investigació preferit per Hobbes.

Hobbes, a qui lord Cavendish havia assegurat la independència econòmica, va tornar a Anglaterra el 1637 en el moment de la més crua disputa entre el rei i el Parlament. Però com a partidari de l'absolutisme, amb el creixement dels tumults que desembocarien en la guerra civil anglesa, el 1640 s'instal·là a França per seguir lliurement els seus estudis. Com testimonia el capítol XVIII del *Leviatan*, Hobbes sempre va creure que el poder absolut del rei era l'únic que podia evitar la divisió del poble i la guerra civil. Entre 1646 y 1648 va ser tutor del príncep de Gal·les, el futur Carles II, que també s'estava a l'exili. Tornà, però, a Anglaterra a la fi del 1651, fent les paus amb el règim republicà d'Oliver Cromwell, fet que no impedí que amb la restauració del 1660 gaudís del favor del seu antic deixeble. Va morir a l'edat de 91 anys el 1679, sempre protegit pels Cavendish.

El 1640 escriví una obra que es va difondre en dues parts, *Human nature* i *De corpore politico*. L'obra va ser publicada més tard i el 1888 Ferdinand Tönnies la va reeditar segons els manuscrits més antics amb el títol *De cive*.

En aquests treballs Hobbes en substància defensa el poder absolut, n'afirma la legitimitat per evitar els danys del *bellum omnium contra omnes*;

en definitiva, sosté que el poder polític també ha de ser àrbitre de les qüestions religioses per tal que una sobirania estrangera no pugui infiltrar-se en el territori nacional amb el pretext de tutelar els interessos religiosos. El culte a la legalitat és empès fins al límit màxim i es nega absolutament el dret a revoltar-se contra el poder sobirà, que ha estat o constituït mitjançant un pacte o acceptat pels ciutadans que conviuen en l'estat.

El 1651, quan ell tenia aproximadament seixanta-tres anys, es va publicar a Londres la seva obra més famosa: *Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth ecclesiastical and civil*, un text d'aproximadament 240.000 paraules que ha quedat com un dels grans monuments del pensament polític. El que ell mateix anomenà a l'últim paràgraf de *Leviatan* «els trastorns del temps present» i particularment l'execució de Carles I (1649) van donar origen al que és tot un clàssic inevitable sobre l'estat.

El Leviatan, símbol del terrible, gran cos de la totalitat del poder, és el déu vivent a la terra i l'organisme posseïdor de l'estat absolut que ho regula tot, orientant, segons el seu propi arbitri, qualsevol activitat dels ciutadans que formen el seu cos brutal. Ningú no es pot sostreure a aquest poder irrevocable i sense límits que no ha de retre comptes a ningú, llevat de Déu directament.

El poder sobirà redueix els dogmes religiosos a la més mínima expressió: a la creença en Déu i en Crist redemptor, perquè en realitat l'únic déu a la Terra és Leviatan. Tampoc no té sentit apel·lar a l'esperit. Segons Hobbes, «ànima i vida a les Escriptures... signifiquen el mateix» i, en conseqüència no cal esperar una altra vida, ni acceptar el poder dels sacerdots. Els bisbes han de dependre del poder sobirà perquè aquest és, a la terra, el legítim representant de Déu. Aquestes teories estan do-

cumentades i avalades a bastament per passatges extrets de les sagrades escriptures, que conserven tot el seu valor de documents religiosos, ja que Déu ja no parla més directament a ningú, ni tampoc atorgà a ningú el poder d'interpretar el llibre. De fet, Hobbes va capgirar l'ortodòxia, interpretant el Nou Testament en termes de l'Antic. Com que l'Antic Testament tracta de l'existència mundana, centrant-se més en el cos que en l'esperit, aquest enfocament va resultar ser una eina útil per al materialista i li serví com a argument per avalar el poder absolut del Leviatan.

El 1655 aparegué el *De corpore*, que consta de quatre parts. La primera és la lògica, que comprèn el tractat dels fins i els mètodes de la filosofia i després versa sobre els arguments particulars de la lògica desenvolupats amb un mètode més aviat formalista. A la segona part es tracta la filosofia primera, és a dir, dels conceptes fonamentals de temps, espai, cos, causa potència, acte, etc. A la tercera part es tracta el problema del moviment en totes les seves diverses formes. A la quarta, es desenvolupa la física, que s'entén en un sentit molt ampli, atès que el tractat va de la sensibilitat al moviment animal fins a la llei de la gravetat.

El 1658 es va editar l'obra *De homine*, que tracta en gran part d'òptica i de perspectiva, però en el fons desenvolupa l'argument del llenguatge i parla dels diversos sentiments humans, inclòs el religiós. Cal afegir que a Londres aparegué l'obra *Liberat, necessitat i atzar*, en la qual es nega el lliure albir coherentment amb tot el sistema filosòfic del nostre autor que, en la natura, dona la màxima importància al moviment, i en el camp de l'activitat psicològica i social, a l'instint de conservació i al temor de la mort i del sofriment.

S'ha plantejat la qüestió si en conjunt el sistema hobbesià s'ha de considerar o no materialista,

atès que estableix com a punt de partença del coneixement la consciència sensible. Però, en efecte, aquesta consciència sensible està com sotmesa en el món del moviment i és, al seu torn, concebuda com un moviment interior que és estimulat pel moviment de l'exterior.

Si a més es considera que l'eficiència de la voluntat individual és destruïda, en la mesura que l'individu està a la mercè de l'instint de conservació i dels temors fonamentals que el dominen, es pot concloure que efectivament el sistema hobbesià es pot anomenar materialista i mecànic, no sols pel mètode matemàtic de tractar els problemes, sinó també per la seva pròpia concepció fonamental.

Es podria objectar que admet Déu. Però el Déu hobbesià és més el d'Euclides que el de la Bíblia, està una mica massa llunyà del món i deixa que el governi la causalitat natural, que és l'única forma de justícia concreta que es pot portar a terme en el món. La funció mateixa de la religió és reduïda a les operacions fonamentals de l'aritmètica, sotstreure i addicionar, que sempre versen sobre quantitats i les seves relacions.

El sistema hobbesià enquadra rígidament tota la realitat, des de les formes més humils i materials fins a les més elevades i espirituals, en un mecanisme grandios en el qual els individus no són més que rodes i instruments. En aquest mecanisme no hi ha marge per a cap llibertat ni per a cap espontaneïtat dels elements, ni per a una experiència que resulti contradictòria amb el que aporten la física i la geometria. La ciència és el coneixement de les causes i l'experiència necessita completar un treball previ en filosofia primera i geometria abans d'intentar abordar cap explicació en filosofia natural.

El conjunt del sistema és grandios, però d'una grandesa esclafant. Les obres de Hobbes són ben

escrites, amb un estil clar, simple i elegant que vol ser eficaç. En el tractament dels arguments matemàtics i físics segueix adequadament la natura i el desenvolupament de l'argument, sense afectacions. Quan s'ocupa de qüestions polítiques, però, l'escriptura adopta una certa estructura nerviosa i eixuta, que sembla donar més importància a les coses que a les paraules.

Les deduccions en l'obra de Hobbes sempre són conduïdes amb una lògica rectilínia, sense objeccions, sense compromisos, mirant a la cara la crua realitat, de la qual ell ha deduït o creu haver deduït els seus postulats. Alguna vegada, en les proporcions que possiblement són producte d'alguna experiència, gairebé sempre amarga i desconsoladora, l'escriptura es torna, però, efectiva i personal i és d'un laconisme gairebé diríem que tacitista.

Sovint el tractament de les qüestions que el lector voldria veure tractades amb més detall és portat amb una preocupació apressada, com si la redacció fos més pròpia d'uns apunts ràpids i d'esquemes per desenvolupar després que no pas d'una obra definitiva a la qual no s'hagi de tornar més. Hobbes, en definitiva, és un autor que no es llegeix sense profit, ja sigui pel que se'n pugui acceptar o compartir, com pel que (i a parer meu aquest és el més) s'està obligat a refusar decididament.*

* Nota del traductor. Citem les obres de Hobbes segons el text de Donati excepte per al *De homine*, perquè disposem de la traducció al català, de la qual donem la pàgina. Thomas Hobbes, *Sobre l'home*, traducció i estudi introductori de Josep Monserrat, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2022.